

Žemaitija (lot. *Samogitia*) – istorinė Europos žemė

Algirdas ŽEBRAUSKAS

Žemaitija – pilna paslapčių, didingos praeities, per amžius išlikusios stiprios savasties Europos žemė. Žemė, kurioje išsaugota viena seniausių indoeuropiečių Baltų grupės kalba – žemaičių, kur pelkėse galima save išmėginti pavojingose, klaidžiose žemaičių kūrgrindose (gynybinis slaptas akmenų takas pelkėje), pasigrožėti įstabiomis panoramomis, atsiveriančiomis nuo daugybės piliakalnių...

Pirmas žinomas baltų gyvenamojo regiono paminėjimas užtikamas Romos imperijos istoriko Publijaus Kornelijaus Tacito veikale „Britanija“ (I a. po Kr. pab.). Čia užsimenama apie Baltijos jūrą ir jos pakrantėje gyvenančias baltų (aisčių) gentis. Apibūdindamas „šiaurės kraštą“, iš kurio gabenama viena iš Romos prabangos prekių – gintaras (naudotas smilkalams, medicinoje ir papuošalų gamyboje) P. K. Tacitas rašo: „Jie (aisčiai) apieško ir jūrą: sekluose ir pačiose jos pakrantėse vieninteliai iš visų rankioja gintarą. Gintaro savybių ir kaip jis atsiradęs, jie kaip barbarai netyrinėjo ir nieko apie jį neži-

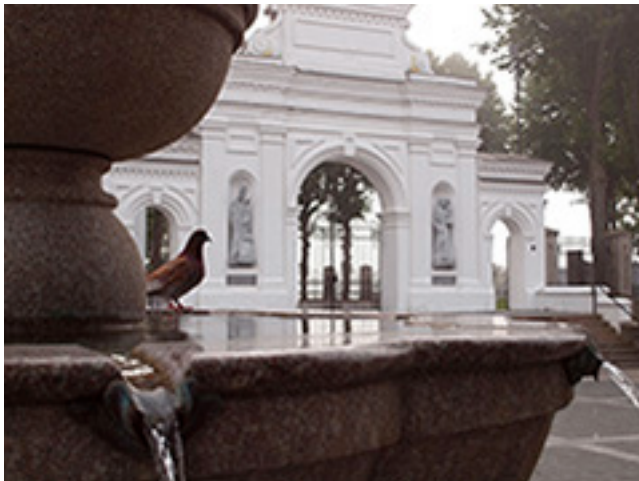

Algirdas Žebrauskas. Bonifaco Vengalio nuotrauka

no. Juk gintaras ilgai išgulėjo tarp kitų jūros išmetamų daiktų, kol mūsų prabanga suteikė jam vardą“.¹

Atskiros baltų gentys labai fragmentiškai paminėtos Aleksandrijos geografo Klaudijaus Ptolomėjaus (II a. po Kr.)², frankų istoriko Karolio Didžiojo biografo Einhardo (IX a. pr.)³ ir keliuose kituose istoriniuose šaltiniuose. Pirmą kartą žemaitijos istorinio regiono vietovė (anuomet apgyvendinta pietinių kuršių) – Apoulė (liet. – Apuolė), esanti šiaurės vakarų Žemaitijoje (Skudodo r.), paminėta 853 m. vokiečių hagiografo Rimberto kronikoje „Šv. Auharijaus gyvenimas“.⁴

Deja, šiandien stebime visuomenei galimai tikslingai Lietuvos istorikų diegiamą istorijos rūšiavimą (žemaičių – ne žemaičių), bandant atskirti archeologijos sluoksnį nuo tolesnės krašto istorinės raidos, lyg tai šiaurės ar vakarų žemaičiai, jau rašytinės istorijos laikotarpyje, nebūtų susiformavę natūraliai asimiliuojantis žemaičiams su kuršiais ar kitomis

Telšių Katedros aikštės fragmentas ir Telšių šv. Antano Paduviečio katedros interjeras. A. Žebrausko nuotraukos

vakarinėmis baltų gentimis, kurių paveldas per aštuonis šimtmečius natūraliai tapo integralia ir neatsiejama žemaičių subetnosu, istorinės Žemaitijos dalimi, lyg tai jotvingių ar kitų baltų genčių paveldas taip pat asimiliuojantis nebūtų tapęs lietuvių subetnosu savastimi. Todėl žemaičiai, būdami šios žemės savasties paveldėtojai, neabejoja – Apoulė (liet. – Apuolė), yra pirma rašytiniuose šaltiniuose 853 m. paminėta Žemaitijos vietovė, taip pat kaip neatsiejama Žemaitijos istorijos dalis yra ir seniausi Lietuvos teritorijoje Donkalnio ir Spigino mezolito laikus siekiantys kapinynai (apie 6500 m. pr. Kr.), kaip ir čia rasti seniausio Lietuvoje žmogaus palaikai.⁵

Istorinės (XI a. pr. prasidėjusi Katalikų Bažnyčios misija baltų kraštuose) ir geografinės (toli nuo Vakarų Europos, vėlyvi prekybos kontaktai, gyvenimas pačiame baltų genčių viduryje) aplinkybės lėmė, kad Žemaitijos vardas pirmą kartą istoriniuose šaltiniuose paminėtas palyginti vėlai – 1219 m. (Ipatijaus kronika). Čia, seniausiame išlikusiame XII–XIII a. Kijevo Rusios metraštyje, aprašant taikos sutartį tarp Haličo-Voluinės kunigaikštystės ir jos duoklininkų lietuvių-žemaičių kunigaikščių delegacijos minimi žemaičių kunigaikščiai Gerdivilas ir Vykintas.⁶

Rytuose XII a. pr. subyrėjusios Kijevo Rusios teritorijoje susiformavus tarpusavyje kovojančioms kunigaikštystėms, o vakaruose baltų žemių pakraščiuose įsikūrus XII a. kryžiaus žygiuose išstobulintais metodais veikiantiems kariniams Vokiečių ordinams: 1202 m. – Kalavijuočių (lot. *Fratres militiae Christi*), o 1226 m. – Kryžiuočių (lot. *Fraterum Theutonicorum ecclesias Sanctae Mariae Hiersolymitanae*), dabartinės Lietuvos teritorijoje, XIII a. pr. išryškėjo du stiprūs, puikius karinius gebėjimus išugdę žemaičių ir lietuvių genčių junginiai, formavosi žemaičių ir lietuvių subetnosai. Šio proceso spartėjimą XIII a. pradžioje lėmė greitai auganti Vokiečių ordinų galia ir Mindaugo iškilimas. Tik žemaičių ir lietuvių genčių junginiai formavosi kardinaliai priešingomis aplinkybėmis. Lietuvių subetnosą „lipdė“ brutali Mindaugo jėga, prievarta ir klasta pajungdama sau baltų gentis. Žemaičių – būtinybė vienytis prieš Žemaitijos šiaurėje, vakaruose ir pietuose grėsmingai augančią Vokiečių ordinų galybę ir tvirtas siekis išlikti laisviems nepaklūstant Mindaugo jėgai.

Skulptūra „Žemaitijos legendos“ (Telšiai, Respublikos g.). Skulptorius Romualdas Kvintas, architektas Algirdas Žebrauskas

„Žemaičių sienos“ (Telšiai, Respublikos g.) fragmentas

A. Žebrausko nuotraukos

Tai, kad žemaičiai puikiai išmanė karybos meną ir gebėjo sutelkti žymias karines pajėgas, liudija Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) didžiojo kunigaikščio Mindaugo kariuomenės nepavykę siekiai į ją pajungti Žemaitiją ar vien žemaičių kariuomenės⁸ 1236 m. rugsėjo 22 d. laimėtas Saulės (lot. *in terram Sauleorum*) mūšis, kuriame buvo sutriuškinta didžiulė ir galinga Pirmojo kryžiaus žygio prieš Lietuvą (tiksliau Žemaitiją) kariuomenė. Įspūdinga ir plačiai nuskambėjusi žemaičių pergalė pakirto Livonijos karinę galią taip, kad 1237 m. Kalavijuočiai tapo Livoniškąja Kryžiuočių ordino šaka (lot. *Domus Teutonicorum in Livonia*).

1253 m. liepos 6 d. kryptingų, nuoseklių ir tikslinių Livonijos Ordino ir Laterano diplomati-
nių pastangų dėka įvykusi Mindaugo karūnacija ir

(Nukelta į 20 p.)

Žemaitijos dovanojimas už karaliaus karūną⁹ Ordinui (perleistos neaiškios Mindaugo teisės į jo nevaldomą Žemaitiją¹⁰) bei Mindaugo su Ordinu pasirašyta taika, kurios Mindaugas laikėsi, ne tik komplikavo LDK ir Žemaitijos santykius, atitolino Žemaitiją nuo kuriamos Lietuvos valstybės, bet ir paliko ją („vienintelę teritoriją (Žemaitija), kurios nuosekliai siekė Ordinas“¹¹) visiškai vieną prieš grėsmingai augančią Vokiečių ordino karinę galią.

Mindaugas, nepavykus nugalėti Žemaitijos vakaruose, visas politines ir karines pastangas nugrėžė nusilpusios ir susiskaldžiusios Rusios kryptimi. Čia išryškėjo Mindaugo Vakarų krypties politikos ribotumas. Tada baltams susiklostė ištis grėsminga situacija. Nugalėjus vieną prieš Ordiną likusią Žemaitiją ir de facto ujungus Ordino teritorijas sausuma nuo Marienburgo iki Rygos (tiksliau, teritorijas beveik iki Danijos valdomo Tallino) būtų buvęs sukurtas vientisas, didelio potencialo, galingas, teritorinis, ūkinis ir karinis placdarmas tolesnei ir daug galingesnei Ordino ekspansijai į Rytus.

Žemaičiai, puikiai suvokdami susidariusią egzistencinę grėsmę, 1255 m. sudarė Žemaitijos žemių konfederaciją, padėjusią suvienyti žemaičių genčių jėgas beveik du šimtmečius (1236–1422) trukusiame Žemaitijos ir Ordino karui. Prof. Edvardas Gudavičius šį herojišką ir kartu labai Žemaitiją alinusį laikotarpį yra taikliai įvardijęs – „vienišoji žemaičių kova“. Dešimt žemaičių kartų (!) daugybėje mūšių (1257 m. – Klaipėdos, 1258 m. – Skuodo, 1260 m. – Durbės (mūšis savo reikšme prilygstantis Žalgirio mūšiui, nulėmęs Žemaitijos, Lietuvos ir viso Rytų Baltijos kraštų likimą), 1261 m. – Lievardės, mūšiai dėl Klaipėdos–1320 m., Medininkų ir daugelis kitų) sugebėjo pasauliui įrodyti neįtikėtiną istorinės Europos žemės – Žemaitijos ryžtą ir gebėjimą priešintis prievartai, ginti savo savastį, papročius ir tikėjimą.

Stebina puikus Žemaičių žemių konfederacijos kariuomenės vadų karo strategijos ir taktikos išmanymas, sudaręs galimybę ribotais krašto resursais efektyviai kovoti su galingu Vokiečių Ordinu dviem (Prūsija, Livonija) frontais ar XIII a. po Durbės mūšio galutinai užvaldyti Livonijos valdomą pietų Kuršą ir prie Palangos pasiekti Baltijos jūrą, taip nukertant svarbią strateginę sausumos jungtį tarp Livonijos ir Prūsijos. Nekyla

abejonių, kad būtent šis Žemaitijos laimėjimas apsaugojo Latviją ir Estiją nuo Prūsijos likimo.

Žemaitijos žemių konfederacija ne tik organizavo Žemaitijos gynybą (gebėjimas gintis visos žemės pajėgomis), bet ir buvo Žemaitijos autonomijos ir dvasinio gyvybingumo garantas. Nors Žemaitijoje neišryškėjo viso krašto vieningas centras, bene didžiausią reikšmę XIV a. antroje pusėje turėjo Medininkų pilis su Medininkų žeme. Po Žalgirio (1410 m.) mūšio (viena svarbiausių priežasčių – Žemaitijos priklausomybės klausimas) Torunės taikos sutartimi (1411 m.) nusilpęs Ordinas buvo priverstas laikinai, iki gyvos Jogailos ir Vytauto galvos, Žemaitiją pripažinti Lietuvos Didžiąjai Kunigaikštystei. Ši sutartis leido karaliui Jogailai ir Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Vytautui t e i s ė t a i įžengti Žemaitijon ir 1413 m. atlikti Žemaitijos krikštą, užbaigusį ilgą, net 1100 metų užtrukusį (313–1413), Europos kristianizacijos procesą. Svarbu pažymėti, kad Konstancoje, visuotiniame bažnyčios susirinkime (1414–1418) 1415 m. apsilankiusi 60 žemaičių delegacija ir jos susirinkimui pagarsintas garsusis „ŽEMAIČIŲ SKUNDAS“ įplieskė plačias, toli už susirinkimo ribų, pasklidusias diskusijas apie žmogaus ir tautos apsisprendimo teisę, atvedusias į šiandien visuotinai pripažįstamą apsisprendimo teisę. Būtent žemaičių pastangomis Konstancoje pasiekta svarbiausia XV a. diplomatinė pergalė – susirinkimas uždraudė Ordinui kariauti su Žemaitija ir Lietuva. Tai – riterystės eros pabaiga, pirmą ir vienintelį kartą Bažnyčios istorijoje ne popiežiaus, o susirinkimo valia įkuriama Žemaičių vyskupystė.

Deja, Torunės taikos sutartis netenkino abiejų pusių ir po dar dviejų karų, 1422 m. tarp Ordino ir Lenkijos karalystės pasirašius Melno sutartį, Žemaitija galutinai pripažinta Lietuvai.¹²

Dėl ypatingo istorinio Žemaitijos vaidmens formuojantis LDK valstybingumui (didžioji dviejų šimtmečių karo su Ordinu našta teko žemaičiams), išugdytos vidinės krašto gyvenimo savireguliacijos, Žemaitija, ir tapusi sudėtine LDK dalimi, – Žemaičių kunigaikštystė,¹³ tradiciškai išlaikė plačią autonomiją, įtvirtintą net aštuonių karalių privilegijomis Žemaitijai. Neatsiejama Lietuvos valdovų titulo dalimi Žemaitija tapo po 1441 m. Kazimiero privilegijos Žemaičių seniūni-

jai. Valdovų privilegijos prasideda žodžiais „Tegu nieks žemaičiams nedrįsta prikišti, kad jie ugnimi ar kardu buvo nugalėti. Tai jie daro savo sutikimu ir tik su šiomis sąlygomis...“, suteikusiomis teisę žemaičiams patiems rinkti Žemaitijos seniūną, turėti savo teismą, į karą eiti tik po savo vėliava ir kt. 1566 m. teisinės ir administracinės reformos metu, kai visa LDK buvo suskirstyta į vaivadijas, vienintelė Žemaitija išsaugojo etninį žemės pavadinimą ir išlaikė plačią autonomiją. Žemaitijos kunigaikščio titulas tapo oficialia valdovo literatūros dalimi (iki 1917 m.). Aktualu pažymėti tai, kad to meto politinę lietuvių tautą – „lietuvių naciją“ sudarė trys etninės grupės: lietuviai, žemaičiai ir rusėnai.¹⁴ Ši istorinė lietuvių tautos samprata išliko iki pat trečiojo Žečpospolitos (Abiejų Tautų Respublikos) padalinimo 1795 m., ir ne tik. Iki šiol išliko istorijos suformuoti etnokultūriniai reliktai: lietuvių kalbą (oficiali valstybės nuostata) sudaro dvi tarmės – aukštaičių ir žemaičių (de facto žemaičių kalba – gyva, savarankiška, atskira kalba), Nevėžis skiria istorinę Žemaitiją ir istorinę Lietu-

vą – dvi istorines etnografines sritis ir žymi ribą tarp rytų ir vakarų baltų.¹⁵ Būtent prie Nevėžio, anot Simono Stanevičiaus, susitinka šių žemių totemai-simboliai – meška ir arklys. XV a. pr. Krokuvos kanauninkas Janas Dlugošas (lenk. *Jan Dlugosz*) „Lenkijos istorijoje“ pateikia žinių apie lietuvių ir žemaičių buitį, tikėjimus ir šventes,¹⁶ o

(Nukelta į 22 p.)

1692 m. išleistas Abiejų Tautų Respublikos žemėlapis, kuriame yra nurodytos jai priklausančios teritorijos: Lenkijos karalystė, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, Prūsijos, Mazovijos, Žemaitijos kunigaikštystės, Volynės gubernijos ir Podolės, kuriai priklauso Ukraina. Viršuje – šio žemėlapių fragmentas, kuriame nurodytos Žemaitijos (Samogitia) ribos

Olaus Magnus 1539 m. žemėlapis („Carta marina et Descriptio septentrionalium terrarum ac mirabilium rerum in eis contentarum, diligentissime elaborata Anno Domini 1539 Veneciis liberalitate Reverendissimi Domini Ieronimi Quirini“) fragmentas

XIX a. Simonas Daukantas aprašo „Būdą senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“.... Ne vieną nustebins tai, kad dar 1556 m. Bazelyje „La cosmographie universelle“ atlaso, ar 1743 m. Niurnberge „Atlas scholasticus“ spausdintuose EUROPOS žemėlapiuose (*Lietuva žemėlapiuose*, 2002 m., Lietuvos nacionalinis muziejus) šalia Europos istorinių žemių: Scotia, Silesia, Saxonia, Mazovia, Toscana ir kt. pažymėta Samogitia (Žemaitija). Daugybė rytų Europos, Lenkijos, LDK žemėlapių nuo XV iki XX a., ar renesansinių Uficių ir Vatikano muziejuje esančių gaublių neabejotinai paliudys šios istorinės Europos žemės egzistavimą...

O kas yra Žemaitija šiandien?

...

¹ Publijus Kornelijus Tacitas, *Rinktiniai raštai*, Vilnius, 1972, p. 30.

² Norbertas Vėlius, *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, Vilnius, 1996, t. 1, p. 150.

³ Ten pat, p. 162.

⁴ Edvardas Gudavičius, *Lietuvos istorija*, Vilnius, 1999, p. 25.

⁵ Adomas Butrimas, *Donkaltio ir Spigino mezolito kapinynai: seniausi laidojimo paminklai Lietuvoje*, Vilnius, 2012.

⁶ Edvardas Gudavičius, *Mindaugas*, 1998, p. 118.

⁷ Ten pat, p. 132.

⁸ Edvardas Gudavičius, *Lietuvos istorija: Nuo seniausių laikų iki 1569 m.*, Vilnius, 1999, p. 45.

⁹ Alfredas Bumblauskas, *Senosios Lietuvos istorija 1009–1795*, Vilnius, 2005, p. 216.

¹⁰ William Urban, *Kryžiaus karas Žemaitijoje*, Vilnius, 2005, p. 73.

Vazlavo Grodeckio 1570 m. Lietuvos ir Lenkijos žemėlapis fragmentas

Žemaitijos kunigaikštystės herbo fragmentas

¹¹ Ten pat, p. 240.

¹² Alfredas Bumblauskas, *Senosios Lietuvos istorija 1009–1795*, Vilnius, 2005, p. 149, 217.

¹³ Ten pat, p. 217.

¹⁴ Ten pat, p. 207.

¹⁵ *Lietuvos etnografiniai regionai*, Vilnius, 2010, p. 24.

¹⁶ Ten pat, p. 8.

¹⁷ Publijus Kornelijus Tacitas, *Rinktiniai raštai*, Vilnius, 1972, p. 30.

¹⁸ Edvardas Gudavičius, *Lietuvos istorija: Nuo seniausių laikų iki 1569 m.*, Vilnius, 1999, p. 25.

¹⁹ Jonas Vaičenonis, *Lietuvos karyba*, 2011, p. 29.

²⁰ Alfredas Bumblauskas, *Senosios Lietuvos istorija 1009–1795*, Vilnius, 2005, p. 216.

²¹ William Urban, *Kryžiaus karas Žemaitijoje*, Vilnius, 2005, p. 73.

²² Ten pat, p. 240.

²³ Edvardas Gudavičius, *Lietuvos istorija: Nuo seniausių laikų iki 1569 m.*, Vilnius, 1999, p. 79.

²⁴ Alfredas Bumblauskas, *Senosios Lietuvos istorija 1009–1795*, Vilnius, 2005, p. 149, 217.

²⁵ Ten pat, p. 217.

²⁶ Ten pat, p. 207.

²⁷ *Lietuvos etnografiniai regionai*, Vilnius, 2010, p. 24.

²⁸ Ten pat, p. 8.